

Азыркы кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөрдүн Махмуд Кашкаринин
«Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде кездешиши

The Occurrence of Archaic Words in Contemporary Kyrgyz Turkish in Mahmud
al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk

Camila TOKOŞEVA¹

1. Okutman, Oş Bölgesel Enstitüsü, attokurovna0369@mail.ru

Araştırma Makalesi
Research Article

10.5281/
zenodo.15769011

Geliş/Received: 11.04.2025

Kabul/Accepted: 26.06.2025

Yayın/Published: 30.06.2025

Аннотация

Коомдогу көрүнүштөр дайыма өзгөрүп, өнүгүп тургандыктан тилдеги сөздүк курам өзгөрүлмөлүү келет. Ал адамдардын өз ара пикир алмашуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр же синоним сөздөр менен толукталып турат. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыгып калышы тилдин өнүгүшүндөгү узак убакытты талап кыла турган татаал процесс экендиги белгилүү. Тактап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөр Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан табылат. Жандуу кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр активдүү лексикалык корунан чыккан менен, элдин эсинде сакталып, элдик оозеки чыгармаларда, географиялык аттарда, көркөм адабиятта жана башка адабияттарда колдонулат. «Манас» эпосунун тили, анын лексикалык байлыгы, өзгөчө таасирдүү көркөм сөз каражаттары кыргыздын жалпы элдик оозеки тилинин эталону болуп эсептелет. Изилдөөчүлөр азыркы кыргыз тили менен орто кылымдагы «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилин салыштырып, экөө дээрлик 80 пайызга жакын экендигин белгилеп кетишет. Бул албетте, эки объектинин ортосундагы жакындыкты изилдөөнүн бир тарабы. Ал эми экинчи тарабына келсек, өткөн кылымдагы кыргыз тилинин «Дивандын», тилине алда канча жакын экендигин байкалат. Анткени, азыркы кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр («Манас» эпосунда, Х.Карасаевдин сөздүгүндө кездешкен эскирген сөздөр) Махмуд Кашкаринин эмгегинде кездешет. Демек, кыргыз тили өтмүшкө карай канчалык жышкан сайын, ошончолук «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилине жакындайт. Макалада кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр менен «Диван-и лугат ат-түрк», эмгегиндеги сөздөрдү салыштыруу максаты аткарылды. Лексикалык, морфологиялык жана семантикалык салыштыруу ыкмалары колдонулду. Натыйжада кыргыз тилиндеги бир канча көөнөргөн сөздөрдүн Махмуд Кашкаринин эмгегинде окшош мааниде кездешкендиги аныкталды. Келтирилген корутундуларды лекцияларда, илимий макалаларда колдонууга болот. Ошондой эле макаладагы ой-пикирлер илимий чөйрөгө сунушталды.

Ачкыч сөздөр: Диван-и лугат ат-түрк, Активдүү Фонд, Унутта Калган Сөздөр, Лексикалык Маанилер, Кыргыз Тили

Abstract

Since social phenomena are constantly changing and evolving, the vocabulary of a language also undergoes transformation. In order to meet the need for mutual communication among individuals, vocabulary continually expands with new words or synonyms. The obsolescence and eventual disuse of certain words and meanings is recognized as a complex process that unfolds over a long period of linguistic development. For instance, some archaic words in contemporary Kyrgyz Turkish are found both in Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk and in the variant of the Manas epic compiled by Sagimbay Orozbekov. Although some of these words are no longer part of the active vocabulary of modern Kyrgyz Turkish, they continue to live on in the collective memory of the people and are still used in folk literature, geographical place names, literary texts, and other written or oral sources. The language of the Manas epic, with its rich vocabulary and particularly striking artistic expressions, is regarded as a standard model of the Kyrgyz vernacular. Researchers have stated that there is approximately an 80% lexical similarity between modern Kyrgyz Turkish and the language of Dīwān Lughāt al-Turk. Of course, this similarity represents only one aspect of the connection between the two linguistic stages. Another important point is that Kyrgyz Turkish of the last century was even closer to the language of the aforementioned dictionary. This is evidenced by the numerous archaic words that appear both in the Manas epic and in the dictionary compiled by H. Karasaev, and that also exist in Mahmud al-Kashgari's work. Thus, the deeper one traces back the layers of Kyrgyz Turkish, the closer it appears to the language of Dīwān Lughāt al-Turk. The aim of this article is to compare archaic words in contemporary Kyrgyz Turkish with those found in Dīwān Lughāt al-Turk. During the research process, lexical, morphological, and semantic comparative methods were employed. As a result, it was determined that many archaic words in Kyrgyz Turkish appear in Mahmud al-Kashgari's work with similar meanings. The findings obtained from this study may be utilized in educational settings and scholarly publications. Moreover, the ideas presented in this article are proposed to the academic community for further consideration.

Keywords: Dīwān Lughāt al-Turk, Active Vocabulary, Archaic Words, Lexical Meanings, Kyrgyz Turkish

Киришүү

Түрк элдеринин орток илимпозу, улуу түрколог, тилчи Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” эмгеги боюнча чет өлкөлүк түркологдордун арасында көп жылдар бою кызыгуулар жаралып, башка тилдерге которулуп, илимий иликтөөгө алынган. Ошондой эле эмгектин XI кылымдагы түрк урууларына, анын ичинде кыргыз элине да тиешеси бар экендиги жөнүндө ой-пикирлер айтылып, «Диван-и лугат ат-түрк», эмгегинин тили менен азыркы кыргыз тилинин жакындыгы жөнүндөгү маселенин атайын изилдөөнүн объектисине алынышы учурда кыргыз тили илиминдеги *актуалдуу маселелердин* бири болуп саналат. Бүгүнкү күнгө чейин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин кыргыз тилине канчалык деңгээлде жакын экендиги изилдөөчүлөрдүн арасында талкууларды жаратып келет. Изилдөөчүлөр азыркы кыргыз тили менен орто кылымдагы «Диван-и лугат ат-түрктүн» тилин салыштырып, экөө дээрлик 80 пайызга жакын экендигин белгилеп кетишет. Бул - эки тил арасындагы жакындыкты далилдөөнүн бир тарабы. Ал эми экинчи тарабы, тил өсүп-өнүгүп, өзгөрүлүп туруучу коомдук кубулуш болгондугуна байланыштуу, азыркы кыргыз тили орто кылымдагы кыргыз тилинен бир топ айырмалангандыгы табигый көрүнүш жана өткөн кылымдагы кыргыз тилинин Махмуд Кашкаринин тилине алда канча жакын болгондугун да белгилеп кеткибиз келет. Маселен, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» жана «Манас» эпосунда кездешкен эскирген, жалпы эл үчүн мааниси түшүнүксүз көөнөргөн сөздөрдү (*учмак, сандугач* ж.б.) Махмуд Кашкаринин «Диванынан» кездештирип жатабыз. Демек, өткөн кылымдардагы кыргыз тили «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги жазылган тилге алда канча жакын болгон дегенге негиз болот.

Ушул жагдайдан алганда, бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир көөнөргөн сөздөр Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгеги менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосу салыштырылып, андагы лексикалык жалпылыктар илимий чөйрөгө сунушталып жатат.

Изилдөөнүн негизинде чыгарылган жыйынтыктар, илимий корутунду-пикирлер жана топтолгон материалдар кыргыз тилинин тарыхын изилдөө үчүн илимий-теориялык жана практикалык жактан бай, керектүү, баалуу материал болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. Азыркы кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегиндеги сөздөр менен салыштырылып, алардын параллелдерин табуу менен андагы лексикалык биримдиктерди изилдөө максатын көздөйт.

Изилдөөнүн булакнаамалык базасы. Макалада Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинин кыргыз жана орус тилдериндеги котормолору, Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы «Манас» эпосунун академиялык басылышы, Х.Карасаевдин жана К.К.Юдахиндин сөздүктөрү колдонулду.

Изилдөөнүн ыкмалары. Макалада негизинен, жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга, көз караштарга таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасына жараша салыштыруу, байкоо жүргүзүү, топтоо, баяндоо, жалпылоо, салыштырма-тарыхый жана зарылдыгына жараша трансформациялык ыкмалары колдонулду.

Жыйынтыктарды колдонуу тармагы. Макаланын факты-материалдары жогорку окуу жайларынын студенттерине кыргыз тилинин лексикология, грамматикасында колдонууга болот. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктары корутунду-тыянактары, лексикология, морфология сыяктуу илимий багыттарда, кыргыз тилинин тарыхый, салыштырма же этимологиялык сөздүктөрүн түзүүдө изилдөөнүн материалдары баалуу илимий-теориялык булак болуп бере алат.

1. Азыркы кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр жана “Диван-и лугат ат-түрк” эмгеги

Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” аттуу эмгеги дүйнөлүк тил илиминин тарыхында өзүнүн байыркылыгы жана энциклопедиялык баалуулугу менен теңдешсиз мааниге ээ болгон түрк тилдүү элдердин өлбөс-өчпөс асыл мурасы болуп эсептелет (Султаналиев, 2015, с. 4). Махмуд Кашкаринин сөздүгү – түрк урууларынын ичинен кыргыз элинин маданиятына, тилине, тарыхына, каада-салтына, үрп-адатына, өнүгүп-өсүшүнө тике катыштуу зор эмгек. Ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндөгү, грамматикалык формаларындагы жана лексикалык курамындагы ар түрдүү өзгөчөлүктөрдү тилдик фактылар менен тектештирүү аркылуу аныктоого мүмкүнчүлүк алабыз (Ахматов, 2011, с. 7).

Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» баалуу эстелиги азыркы түрк тилдеринин мындан миң жыл мезгил мурдагы көрүнүшү болуп саналат. Профессор Т.К.Ахматов: “Диван” ... - XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архетиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү,

айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз”, - деп жазган (Ахматов, 2011, с. 6). Тил мезгил өткөн сайын өзгөрүп, өнүгүп-өсүп турган социалдык кубулуш. Улуу аалым Махмуд Кашкари жашап, сөздөрдү жыйнап китеп кылып жазып кийинкилерге калтырып, ал учурдан миң жыл чамасы убакыт өтүп, бул мезгилдерде ар кандай өзгөрүүлөр болуп өттү. Мына ошол өзгөрүүлөр тилде, анын лексикасында жана грамматикасында көп-көп жаңылануулардан, өзгөргөн көрүнүштөрдөн байкалат. Салыштырма-тарыхый метод үчүн тилдик фактылар тектеш тилдерден алына тургандыгы жалпы тил илимине маалым. Мисалы, эмгек менен азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн окшоштугун белгилөө керек. Кээ бир сөздөр фонетикалык айырмачылыктарга ээ болгону менен бирдей маанини туюнтуп, семантикалык теңдештикке ээ. Демек, салыштырма-тарыхый метод, тилдеги өзгөрүүлөрдүн себеп-натыйжаларын байланыштырып, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга, изилдөөгө толук мүмкүндүк берет. Салыштырма-тарыхый метод эң оболу тилдик өнүгүүгө анализ жасоого багытталган. Тилдин лексикасындагы кээ бир сөздөр, алардын маанилери эскирип, колдонуудан чыккан, анын этимологиясын чечмелөөдө тарыхый-этимологиялык методду пайдаланабыз. Себеби азыркы кыргыз тилинде ал сөздөр унутулуп калып, бирок эмгек менен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкенин көрөбүз.

art – ашуу, дабан (Махмуд Кашгари, 2016, с. 62). «Диванда» мындай макал берилет: «Ärmägügä äşik art bolur» - Эринчээкке эшик арт (жүк, ушул сыяктуу) болор. *Art* сөзү азыркы кыргыз тилинде жер-суу аталыштарында сакталып калган. Ал эми К.К. Юдахиндин сөздүгүндө *art* сөзүнүн *ашуу* маанисин бергендигин, Көгарт (Көк-Арт), Кызарт (Кыз-Арт), Катынарт (Катын-Арт) аталыштарында сакталып калгандыгы айтылат (Юдахин, 1965, с. 70). Ошондой эле «Манас» эпосунда да *art* сөзү *ашуу* маанисин берет:

Кабак-Арт менен Сары-Колдо

Кабырга тууган кыпчак бар (Манас, 1995, I, с. 152).

Жүз элүү миң аскерин

Кызартты көздөй каптатып (Манас, 1997, IV, с. 35).

davan – ашуу (Махмуд Кашгари, 2011, с. 62). «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде ашуу маанисин берет. *Көргө түшсө түшүүгө, даван ашса ашууга, кара жер кучса кучууга баарыбыз тең көнөлүк!* (Жакыпбек, 1995, с. 370). Дабан (кээде адабияттарда - даван). Даваа (н) – *ашуу*, *бел* дегенди түшүндүрөт. Орус тилинде айтканда “горный перевал” деген сөз. Элибизде бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде *ашуу* деген сөзгө синоним болуп калат. *Дабан* сөзү катышкан жер-суу аттары Кыргызстандын бардык территориясынан учурайт: Дабан (даван), Арча-Дабан, Даван-Сай, Жаман-Дабан, Жаңы-Дабан, Кара-Даван, Тегерек-Дабан, Шибе-Даван, Эски-Даван ж.б. (Исаев, 1977, с. 25). «Манас» эпосунда да *даван* сөзү *ашуу* маанисинде айтылат:

Анжиян, Кашкар жерини,

Бузук кылсак ашарбыз

Муз-Дабандын белини (Манас, 1995, I, с. 388).

aşlıq – буудай (Махмуд Кашгари, 2016, с. 120). *Аштык* сөзү азыркы кыргыз тилинде да *буудай* маанисин берип, эскирген сөздөргө кирет. Элдик оозеки чыгармаларда көп кездешет. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй саптар менен айтылат:

Токой-ормон чер болгон,

Арасында айчылык

Аштык айдап, мал багар

Азыноо деген жер болгон (Манас, 1995, II, с. 252).

baraq – барак ит (жүндүү ит). Түрк элдеринде мындай бир уламыш (ишеним) бар. Жакындап келе жаткан карылыгын сезген бир бүркүт эки жумуртка тууйт да, басып чыгарат. Бир жумурткасынан ит чыгарат, аны барак деп аташат, ал эң күлүк, алгыр болот. А экинчисинен балапан чыгып, ал акыркысы болуп калат (Махмуд Кашгари, 2016, с. 322). К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *барак* сөзү жүндүү маанисинде келет (Юдахин, 1965, с. 109). Х.Карасаевдин сөздүгүндө жүнү калың, тула боюн калың түк баскан маанисин берген. Илгери барак эл болот дечү эле, тула боюн түк баскан деп түшүндүрөт (Карасаев, 2016, с. 158). Азыркы кыргыз тилинде барак сөзү эскирген сөз катары тарыхый чыгармаларда учурайт: *Сарыбай дароо эңкейип, саксайган барак жүндүү ит колуна кире түшүп нес болду* (Касымбеков, 1990, с. 482). «Манас» эпосунда *барак* сөзү жүндүү маанисинде кездешпейт.

boğ – бокчо (Махмуд Кашгари, 2016, с. 97); **çoğ** – бокчо, буюм салынган бокчо (Махмуд Кашгари, 2016, III, с. 97). Бокчо – үп, мүлк, оролгон таңык (Карасаев, 2016, с. 199). Көчмөн турмушта керектүү майда-чүйдө нерселерди же баалуу буюмдарды салып байлап, түйүп коюучу түйүнчөктү бокчо дешкен. «Манас» эпосунда да төмөндөгүдөй эскерилет:

Канча там толгон дүнүйө бар,

Арттырып бокчо катпаңар! (Манас, 2006, VI, с. 55).

К. Сейдакматовдун пикири боюнча «Түрк жана монгол тилдериндеги бокчо сөзү бок+чо деген бөлүктөрдөн турат. Мунун бок уңгусу байыркы түрк тилинде *бог* түрүндө айтылган. *Бог* сөзү кыргыз тилинде *буу*, *байла* *маанисин берген* (алдын сызган биз – Т.Ж.). Ал жолго керектелүүчү сумка катары түшүнүк берип, ага -ча мүчөсү жалгануудан бокчо сөзү келип чыккандыгын айтат (Сейдакматов, 1988, с. 57). Эмгекте *boğ*, *çoğ* формасында келип, тыбыштары алмашылса да *бокчо* маанисин берип, сейрек айтылат.

bitik – китеп. *Ol bitik çäkdi* – Ал битик (китеп) чекти (жазды). «Диван-и лугат ат-түрк» боюнча битик сөзүнүн маанилери төмөндөгүлөр: 1. bitik – китеп; 2. bitik – кат, жазуу. Этиштен жасалган атооч сөздөн болушу мүмкүн. *Anıñ bitigi bālgülük* – анын жазуусу белгилүү. 3. bitik – тумар (Махмуд Кашгари, 2016, с. 329) маанисин берет. Битик сөзү Харабатинин “Факр-наме” эмгегинде да эскерилет (Йүрүмез, 2022, с. 241). Битик - жазуу, кат, чыгарма. Кыргыз эпосторунда – “бичик” деп айтылат (Карасаев, 2016, с. 196). Азыркы кыргыз тилинде битик сөзү эскирген сөз болуп колдонуудан чыккан. Тарыхый романдарда кездешет: «Колуна куш кондурган, кемер курчунган аксакалдын сүрөт жасаты чегилген заңгел ташка мындай битик түштү» (Жусупов, 1995, с. 108). «Манас» эпосунда битик бичик формасында айтылып, касиеттүү китеп же пал китеп маанисин берет:

Арзан киши мен белем,

Билимим сенден кем белем?

Бичиктен бир жүз окудум,

Илимим сенден кем белем? (Манас, 1997, IV, с. 134).

börk – бөрк, бөрүк. *Tatsız türk bolmas başsız börk bolmas* – Татсыз түрк болбос, башсыз бөрк болбос. «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде баш кийим маанисинде келет (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 300). Азыркы кыргыз тилинде да баш кийимди билдирет, бирок эскирген сөздөрдүн катарын толуктайт. *Бөрк* сөзү элдик оозеки чыгармаларда кездешет. «Манас» эпосунда да төмөнкүдөй айтылат:

Кан өкүмүн тийгизди,

«Кан таажысы ушу» - деп,

Эр Манастын башына

Жыгалуу бөрктү кийгизди (Манас, 1995, I, с. 398).

jarp – жарп. Жарпы жазылган жүз (Махмуд Кашгари, 2016, III, с. 6). *Anıñ jarpi jazıldı* – Анын жарпы жазылды, көңүлү кушбак болду. Жарп – жүздүн ачыктыгы, жарыктыгы. Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» “йарп” – жүздүн жарыктыгын билдирген. Кийинчерээк “йарп, жарп” жеке айтылбастан, “жазылуу” деген сөз менен бирге жүрө турган болуп кеткен. “Жарп жазылуу” – “кабак түйүлүүнүн” карама-каршы жагы (Карасаев, 2016, с. 290). Учурда көркөм чыгармаларда кездешет. Мисалы:

Жарпты жазып, жагалдантар,

Жан шерик бар өзүңдөй.

jat – йада ташы. *Jatçı jatladı* – Жайчы жайлады, жайчы йада ташка дуба окуп жамгыр чакырды. Бул бир сыйкырчылык болот. Жамгыр, шамал жана башкаларды болтуруш үчүн сыйкырдуу (йада) таштардын жардамы менен сыйкырлайт (Махмуд Кашгари, 2016, III, с. 3). Жай таш – жамгыр, кар, бороон чакыруучу же күн ачуучу таш. Бул сөз: йат, жад, жада таш деп жазылган (Карасаев, 2016, с. 276).

Атылып чыккан таштардан

Жай таш деген ушу бар,

Жер үстүндө калат ал,

Адам аны тааныбайт,

Жеп алат экен көргөн мал (Манас, 2014, VIII, с. 105).

Жай таш - күн жаадыруу өнөрүндө пайдаланылуучу өзгөчө таш - кара койдун ичинен чыгат делет. Жай таш азыр эл ичинде айтылбайт.

jäk - шайтан (Махмуд Кашгари, 2016, III, с. 120). “*Bilmiş jäk bilmäzük kişidän jäg* – Бейтааныш кишиден тааныш шайтан жакшы”, - деп эмгекте берилген. Жек – азгыруучу, шайтан, азезил маанисин берет (Карасаев, 2016, с. 654). Жек сөзү азыркы кыргыз тилинде шайтан түшүнүгүн бербейт, бирок жактырбаганды туюнтат. Х.Карасаев бул сөз кыргыз тилинде эскирген сөз катары айтылгандыгын белгилеп кеткен. «Манас» эпосунан мисал келтиребиз:

Татты жаның аманат

Жек көрүнөр өзүңө (Манас, 1997, IV, с. 242).

könäk – көнөчөк, көнөк (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 335). Кыргыз тилинде бээ сааганга ыңгайлуу чоргосу бар териден жасалган челек маанисин берет (Юдахин, 1965, с. 422). «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй эскерилет:

Эр Көкчөнүн Карагул,

Төрт көнөк сүт көтөрүп,

Эшиктен келди мына бул (Манас, 2006, V, с. 331).

Көнөк “кожаное ведёрко с носиком (служащее подойником при доении кобылиц)”, көнөчөк маленькое ведёрко “чаще из верблюжьей кожи” (Юдахин, 1965, с. 422). Көнөк сөзү азыр колдонулбай калып, анын ордуна чака, челек синоним сөздөрү айтылып, архаизмге айланып, «көнөктөп куюу», «көнөк баш», «көнөктөй көөп» деген сыяктуу сөз айкаштарында кездешет.

kür – эр жүрөк. Kür äg – күр (жүрөктүү) эр (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 283). Сөздүктө: “Kim kür bolsa kövaz bolug – Ким эр жүрөк болсо, кайтпас болор”, - деген макал бар. Профессор К.К.Юдахинде күр слово, в различных сочетаниях выражающее силу, здоровье и т. п.; күр болуп калган жигит парень, в котором (так и) бурлит мужская сила; күр жер земля тучная и нетронутая (Юдахин, 1965, с. 469). Азыркы кыргыз тилинде күр сөзү эскирген сөздөрдүн катарын толуктап, «Манас» эпосунда да кездешет:

Жери Талас күр болот,

Ченине келген эр болот (Манас, 1995, II, с. 301).

Аны көргөн адамдын

Ушу күндө күр болуп,

Ченине келген эр болуп (Манас, 2014, VIII, с. 201).

sandu□aç – булбул, сандыгач (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 436). Х.Карасаевдин сөздүгүндө сандугач булбул деп берилген (Карасаев, 2016, с. 654). Азыркы кыргыз тилинде сандувач сөзүнүн параллели – булбул. Сандувач же сандугач сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок, «Манас» эпосунда сандугач сөзү булбул маанисинде келет:

Ар жагында алардын

Сандугач булбул сайраган,

Түрлүү гүлү гүлдөгөн

Түрлүү булбул сүйлөгөн (Манас, 1995, II, с. 74).

çaruq – чарык. *Atı çaruq, küçi-azuq* – Жөөнүн (минген) аты – чарык, күчү – азык. Түктүү териден бутка тартылган чокой (Карасаев, 2016, с. 770). Чарык – чылгый териден (көбүнчө жылкынын, төөнүн) жүнүн сыртына каратып, жип менен ар кайсы жеринен илип-чалып, бутка жүн байпактын сыртынан кийип-байлап ала турган бут кийим. «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй айтылат:

Чарыгым жок бутумда,

Жылаң аяк жол басып,

Минтип шорум кайнаган (Манас, 1995, II, с. 219).

ürtük - жапкыч, жабуу (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 111). Үртүк жабуусу, чоң кишилердин кабырынын үстүнө жабылган асыл жибек, же жайыла турган башка нерселерди *ürtük* – үртүк деп айтылат. Кыргыз тилинде *үртүк* формасында айтылат (Карасаев, 2016, с. 748). Кооздолгон кымбат ат жабуу, адатта аттын соорусуна

эле эмес, атка бүтүндөй жабылган жылууланган ат жабуу катарында да пайдаланылган. Үртүк сөзү үрт+үк бөлүктөрүнөн турат. Азыркы кыргыз тилинде *үртүк* көөнөргөн сөздөрдүн катарын толуктайт. «Манас» эпосунда да жабуу маанисинде айтылат:

Дилдеден жүгөн катыңар,

Жолборстон үртүк артыңар (Манас, 2006, VI, с. 354).

ärän – эркектер (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 89). *Ärän qamuğ qağışdı* – Эрендер баары кагышты, бири бирине ачууланышты. Эр сөзүнүн сейрек учурай турган көптүк сандагы бир үлгүсү. Эрен – күчтүү, эр жүрөк баатыр (Юдахин, 1985, с. 461).

Ал заманда эрендер

Талабына жеткени (Манас, 1995, II, с. 193). Эрен сөзү көркөм чыгармаларда, ыр саптарында колдонулат.

äş – эш, жолдош, кожоюн (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 66). Азыркы кыргыз тилинде да эш сөзү жолдош, дос маанисинде колдонулат жана эскирген сөздөргө кирет. Ушул эле сөзгө «Дивандагы» мисал, “*Näçä munduz ärsä äşäzgü, näçä ägri ärsä jol äzgü* – Канча акмак болсо (да) – эш (болгон) ийги, канча ийри болсо (да) – жол (болгон) ийги”, – деп жазылган. Эш сөзү адабий чыгармаларда, «Манас» эпосунда айтылат:

Бйман менен беш болду,

Ырас жанга эш болду (Манас, 2006, V, с. 146).

bamuq – мамык, пахта (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 324). “Диванда” *бамук* формасында айтылган мамык фонетикалык өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Азыркы кыргыз тилинде мамык сөзү эскирген сөздөрдүн тизмесин толуктайт. “Манас” эпосунда төмөндөгүдөй кездешет:

Башына мамык коюптур,

Кол-аягын чоюптур (Манас, 1995, II, с. 216).

tümän – түмөн (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 342). *Tümän türlük sözlädi* – Түмөн-түрдүү сүйлөдү. Түмөн – сансыз, аябай көп (Юдахин, 2000, с. 429). “Бирдики – миңге, миңдики – түмөнгө” сыяктуу макалдарда, адабий чыгармаларда кездешип, оозеки кепте сейрек колдонулат.

Алтай тоону жердеген

Түмөндөгөн жылкы бар, (Манас, 1995, II, с. 278).

uldañ – ултан (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 121). Таман, бут кийимдин таманы. *Itqa uvut ätsä uldañ jämäs* – Итке уят келсе, ултанды (шыйрак) жебес (макал). Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол (макал).

Байнектери сары алтын

Кылыч кындан суурганда

Кыйкырып мен да турганда,

Уялбас ултан бетиби (Манас, 2014, VIII, с. 353). *Ултан* сөзү өтмө мааниде калың бет, уятсыз деп Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда эскерилет.

uçmaq – “Диванда” бейиш, жаннат маанисинде келет (Махмуд Кашгари, 2016, I, с. 123). Учмак – бейиш, жыргал, берекелүү маанини берип, азыркы кыргыз тилинде айтылбайт (Карасаев, 2016, с. 743). Бирок “Манас” эпосунда *учмак* сөзү *бейиш* маанисинде айтылат:

Кылганыңды сүйлөөдөн

Учмакты көздөй учасың,

Нур кызынан кучасың.

Жаннатты көздөй жанасың (Манас, 1995, III, с. 42).

Корутунду

Жыйынтыгында, азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир унутта калган сөздөрдүн “Диван-и лугат ат- түрк” эмгегинде кездешип, окшоштуктарды аныктоо максатын алдыга койгонбуз. Мына ошол максатты жүзөгө ашырууда бир топ абройлуу илимий булактар пайдаланылды. “Манас” эпосунан мисалдар берилди жана

салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденип, натыйжада бай материалдар топтолду. Биз мисал келтирген кээ бир сөздөр тилдин активдүү корунан чыккан менен, элдик оозеки адабиятта, башкача айтканда “Манас” эпосунда жана “Диванда” сакталып калган. Анда келтирилген фактылардын жыйынтыгында кыргыз тилиндеги көөнөргөн сөздөр “Манас” эпосу жана “Дивандагы” аталыштар жалпы экендиги белгилүү болду. Азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыккан сөздөр “Манас” эпосунан жана Махмуд Кашкаринин эмгегинен табылса, демек, өткөн кылымдын биринчи жарымындагы, мындан жүз же андан көп жыл мурдагы кыргыз тили “Диван-и лугат ат-түрк” эмгегинин тилине дагы да жакын экендигинен кабар берет. “Диван-и лугат ат-түрк” эмгеги менен кыргыз тилиндеги жалпылыктар, жакындыктар биз изилдеген өңүт аркылуу кенен каралууга тийиш.

Bibliyografya

- Ahmatov, T. (2011). *Kaşkarlık Mahmuddun “Divan lugat-it türk” – türk tildelerinin sözdüğü* – cana kргыз tili [Sözlü sunum]. Kaşgarlı Mahmud ve Kırgız Kültürü Sempozyumu, Bişkek, Kırgızistan.
- Cakıpbek, A. (1995). *Teniri Manas*. Kırgyzstan.
- Cusupov, K. (1995). *Manas*. Dla detey.
- İsaev, O. (1977). *Jer-suu attarının sırrı*. Mektep.
- Karasaev, H. (2016). *Kamus naama*. Salam.
- Kasimbekov, T. (1990). *Singan kılıç*. Mektep.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (1995). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. I-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (1995). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. II-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (1995). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. III-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (1997). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. IV-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (2006). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. V-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (2006). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. VI-kitep*. Kırgızstan.
- Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (2014). *Sagımbay Orozbekovdun varyantı boyunca akademiyalık basılış. VIII-IX-kitep*. Kırgızstan.
- Mahmud Kaşgari. (2011). *Türk tilderinin sözdüğü – Divanu lugati-t-türk*. (T. Tokoev, K. Koşmukov Çev.). Avrasyapress.
- Mahmud Kaşgari. (2016). *Divanu lugati-t-türk - türk tilder söz cıynagı*. (İ. Abdüvaliev, T. Ahmatov, A. Omorov Çev.). Turar.
- Mamıtoev, C. (2002). *Eskirgen sözdör menen dialektizmlerdin lingvostilistikası*. Uçkun.
- Seydakmatov, K. (1988). *Kırgız tilinin kısıka etimologiyalık sözdüğü*. İlim.
- Sultanaliyev, İ. Ş. (2015). *Mahmud Kaşgarinin “Divanu lugati-t türkünün tili”*. Uçkun.
- Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar*. Sovetskaya Entsiklopediya.
- Yudahin, K. K. (2000). *Russko-kirgizskiy slovar*. Şam.
- Yürümez, R. (2022). *Çağatay şairi Harabati'nin Fakr-Namesi*. Paradigma.

Extended Abstract

In recent years, there has been a noticeable increase in scholarly interest in the history of the Kyrgyz people and, in parallel, the Kyrgyz language. Researchers are increasingly focusing on comparative studies between contemporary Kyrgyz and ancient Turkic written monuments. Among the most significant medieval works being explored across disciplines is *Dīwān Lughāt al-Turk* (“Compendium of the Turkic Dialects”), compiled by the distinguished scholar Mahmud al-Kashgari. Born in the village of Barskan (historically known as Barsghan, near Ysyk – Kōl lake, Kyrgyz Republic), located in the Jeti-Ögüz district of present-day Ysyk-Kōl Region, Mahmud al-Kashgari’s full name was Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad.

According to various scholarly studies, Mahmud began writing this monumental work in 464 AH (25 January 1072 CE) and completed it in 469 AH (9 January 1077 CE). Having studied in major centers of learning such as Baghdad, Bukhara, Samarkand, and Kashgar, Mahmud received an advanced philological education. His work is not merely a dictionary but a comprehensive linguistic and cultural encyclopedia of the Turkic world in the 11th century. In it, Mahmud collected and analyzed a vast number of Turkic words, systematically identifying similarities and distinctions among the various Turkic dialects of his time. He examined the lexical richness, grammatical structures, phonological patterns, and semantic nuances of these languages, thus preserving invaluable data for posterity.

The *Dīwān* offers detailed insights into the lifestyles of nomadic Turkic peoples, including the Kyrgyz, who, according to the lexicon, engaged in animal husbandry, agriculture, leatherworking, craftsmanship, and various traditional arts. Each entry is not just a lexical unit but is enriched with illustrative materials, including proverbs, poetic excerpts, geographical data, and cultural references, which serve to contextualize the vocabulary. As a result, this work is not only a linguistic resource but also a cultural and historical mirror of Turkic life in the medieval period.

Importantly, the *Dīwān Lughāt al-Turk* holds special relevance for the study of modern Kyrgyz. It has been noted by scholars such as Tolubaev (1991) that many of the words used in the *Dīwān* closely resemble those in contemporary Kyrgyz, especially in their original or archaic forms. The renowned Kyrgyz writer and academician Tugolbay Sydykbekov also emphasized this linguistic proximity, stating that “the root of the ancient Turkic lexicon collected by Mahmud Kashgari in the 11th century is closest to the Kyrgyz language” (Sadykbekov, 1982, p. 36).

Language, like society, is in constant evolution. As social phenomena develop, languages adopt new words to meet emerging communicative needs while older terms may become obsolete or fall out of general use. However, many of these archaic words survive in oral traditions, poetic language, geographical place names, and literary texts. This phenomenon is particularly evident in the Kyrgyz language, where some words that have fallen out of everyday use still persist in epic narratives, such as the *Manas* epic (particularly in the version transcribed by Sagynbai Orozbekov), and in scholarly works like Hussein Karasaev’s dictionary *Kamus Nama*.

By comparing archaic Kyrgyz words preserved in these sources with the lexicon recorded in the *Dīwān*, we observe a remarkable overlap, both morphologically and semantically. This comparison not only underlines the continuity and resilience of the Kyrgyz language but also affirms the importance of Mahmud al-Kashgari’s work as a foundational reference for historical linguistics, particularly for Turkic languages. Linguists estimate that the lexical similarity between contemporary Kyrgyz and the language of the *Dīwān* exceeds 80%, which underscores the close historical ties between the two. Moreover, the vocabulary recorded in the *Dīwān* often matches archaic terms that were once part of the active Kyrgyz lexicon but are now preserved only in folklore and academic records.

This article applies lexical, morphological, and semantic comparison methods to highlight these linguistic connections. The analysis identifies multiple archaic Kyrgyz words that appear in Mahmud al-Kashgari’s dictionary with similar meanings and usages. Such findings are not only academically significant but also serve as rich material for lectures, educational curricula, and further linguistic and cultural research. They offer a deeper understanding of the diachronic development of the Kyrgyz language and its rootedness in the broader Turkic linguistic heritage.

In conclusion, the *Dīwān Lughāt al-Turk* remains a timeless masterpiece and an essential source for tracing the history of Turkic languages, including Kyrgyz. Its encyclopedic nature, coupled with its linguistic precision, renders it indispensable for historical lexicology, philology, and cultural studies. The continued identification and etymological analysis of archaic Kyrgyz words in the light of Mahmud al-Kashgari’s work reinforces its relevance and affirms its role as a bridge between the past and present of the Turkic-speaking world.

Çalışmanın yazarı “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir tezden üretilmemiştir. / **Author’s Note:** This study was not produced from the thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.